

МІЖ БЕШКЕТУВАННЯМ І РЕЛІГІЙНИМ ДІЯННЯМ:
МОТИВИ СТВОРЕННЯ ГРАФІТІ
НА ХРИСТІЯНСЬКИХ ХРАМАХ
(НА ПРИКЛАДІ ЕПІГРАФІЧНИХ ПАМ'ЯТОК
ЦЕРКВИ СВ. ПАНТЕЛЕЙМОНА В С. ШЕВЧЕНКОВЕ
ТА ІНШИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ
Й БЛИЗЬКОСХІДНИХ СВЯТИНЬ)

Створення графіті на храмах було поширеним явищем у Середньовіччі та ранньомодерний час. На стінах давніх святинь часто можна побачити написи та зображення різноманітного змісту. Сьогодні така діяльність однозначно сприймається як вандалізм, але мотиви подібних дій у минулому не є настільки очевидними. Насправді графіті могли виконувати різні функції, які виходили за межі бажання пошкодити пам'ятку заради привернення уваги. Люди вкладали у свої написи й малюнки різні ідеї.

Метою статті є класифікувати та зрозуміти основні мотиви створення графіті на сакральних спорудах. Джерельною базою для дослідження була обрана епіграфічна спадщина храму Св. Пантелеймона в с. Шевченкове, одного із сакральних об'єктів під охороною Національного заповідника «Давній Галич». Для порівняння та уточнення функцій, які виконували наявні на церкві графіті, використана інформація з настінних написів інших європейських святинь. Наявні факти свідчать, що інскрипції відігравали різноманітну роль. Вони уособлювали релігійний акт, фіксували певну історичну подію або адміністративний вирок, підкреслювали статус людини, передавали певну інформацію, слугували знаками каменярів, магічними символами та навіть прокляттями. Графіті були безпосередньо пов'язані з повсякденним життям, ідеями й особистими переживаннями людей. Вони є знаками часу і відображенням свідомості минулих поколінь.

Додатковою метою цієї статті є привернення уваги до важливості вивчення графіті та їхньої ролі як джерела, адже ці написи й зображення можуть надавати унікальну інформацію, не зафіксовану в інших історичних матеріалах.

Ключові слова: храм Св. Пантелеймона, костел Св. Станіслава, графіті, інскрипції, епіграфіка.

Термін «графіті» походить від італійського слова «grafficare», що означає «дряпати». Так називають різноманітні тексти, малюнки чи знаки, які люди залишали на стінах, колонах, лавках та інших доступних поверхнях¹. Сьогодні більшість людей вважають графіті на стінах церков вандалізмом, бешкетництвом або дрібним хуліганством. Однак численні європейські науковці, які вивчають настінні написи, сумніваються щодо несхвалення та руйнівного характеру такої практики². Особливістю графіті є те, що їх створюють на поверхнях, які не призначені³ для письма⁴.

¹ В іноземній літературі можна зустріти термін «графіто», який застосовується для позначення графіті в однині. Однак у даній статті цей термін не буде використовуватися, оскільки в українській мові він асоціюється із «сграфіто», що є одним з методів двоколірної декоративної обробки керамічних виробів.

² Див. Yasin A. M. Prayers on Site: The Materiality of Devotional Graffiti and the Production of Early Christian Sacred Space. *Viewing Inscriptions in the Late Antique and Medieval Worlds* / ed. by A. Eastmond. Cambridge, 2015. P. 36–60; Plesch V. Destruction or Preservation? The Meaning of Graffiti on Paintings in Religious Sites. *Art, Piety and Destruction in European Religion, 1500-1700* / ed. by V. C. Raguin. Farnham and Burlington, 2010. P. 137–172; idem. Beyond Art History: Graffiti on Frescoes. *Understanding Graffiti. Multidisciplinary Studies from Prehistory to the Present* / ed. by E. Olton, T. R. Lovata. New York, 2015. P. 45–57; Ritsema van Eck M. Graffiti in medieval and early modern religious spaces: illicit or accepted practice? The case of the Sacro Monte at Varallo. *Tijdschrift voor Geschiedenis*. 2018. Vol. 131, Iss. 1. P. 51–72; Schmitz-Esser R. Sacred Signs or Mundane Scribblings? A Survey of Medieval Graffiti in Tyrol. *Journal of Early Modern Studies*. 2020. № 9. P. 85–108. URL: <https://doi.org/10.13128/jems-2279-7149-11191>.

³ «Не призначені для письма» не означає «заборонені».

⁴ Lohmann P. Warum sich eigentlich mit historischen Graffiti beschäftigen – und was sind Graffiti überhaupt? Ein Vorwort zur Einordnung und Bedeutung der Materialgattung. *Historische Graffiti als Quellen. Methoden und Perspektiven eines jungen Forschungsbereichs* : Beiträge der Konferenz am Institut für Klassische Archäologie der LMU München, 20.-22. April 2017, München, 20.-22. April 2017 / Hrsg. P. Lohmann. Stuttgart, 2018. S. 10.

Для цього можуть використовуватися різні імпровізовані інструменти: ножі, шпильки, цвяхи, вугілля або природні пігменти. Графіті створюються спонтанно і не потребують особливої майстерності⁵. У нашу епоху можна цілком обґрунтовано стверджувати, що на стінах не варто писати, але така концепція не була очевидною в часи без сучасних методів передачі інформації. Аналіз матеріальних доказів та історичних джерел показує, що створення графіті було звичним явищем до ХІХ ст., тобто до того часу, коли почала формуватися концепція культурної спадщини⁶. Тому, якщо мова йде про середньовічні та ранньомодерні графіті, то сучасне поняття вандалізму тут не підходить. Вандалізм — це навмисне знищення або пошкодження державного чи приватного майна. Однак автори більшості тогочасних графіті не мали на меті пошкодити споруду. Тут мова йде радше про спробу зафіксувати зв'язок між людиною та навколишнім простором. І для неї це було особливо важливо, якщо простір був священним⁷.

Графіті — це спосіб комунікації з навколишнім світом. Дослідниця Вероніка Плеш вдало називає їх терміном «visual noise»⁸. Настінні написи і зображення можна зустріти у різних місцях, не тільки на храмах, але й на замках і тавернах⁹. Історики часто нехтують графіті як історичним джерелом через складність їхнього прочитання, необхідність спеціальних знань з палеографії, погану збереженість написів¹⁰. Найбільша методологічна проблема інскрипцій на храмах полягає в тому, що часто вони дають неточні відомості, які дозволяють радше висувати гіпотези, ніж стверджувати конкретні факти. Втім, дослідник може почерпнути з

⁵ Arribas J. L. *Grafitos medievales. Un intento de sistematización. Grafitos históricos hispánicos I* / coord. F. Reyes, G. Viñuales. Madrid, 2016. P. 55–56.

⁶ Trentin M. G. *Medieval and Early Modern graffiti: multicultural and multimodal communication in Cyprus. Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*. 2021. Vol. 50. P. 279. URL: <https://doi.org/10.4000/cchyp.516>.

⁷ Ibidem. P. 280–281.

⁸ Термін, який можна перекласти як «візуальний звук» або «візуальний шум», підкреслює головну ідею: графіті — це голос, який стає візуально помітним і матеріальним. Plesch V. *Beyond Art History: Graffiti on Frescoes*. P. 54.

⁹ Champion M. *The Priest, the Prostitute, and the Slander on the Walls: Shifting Perceptions Towards Historic Graffiti. Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture*. 2017. Vol. 6, № 1. P. 25.

¹⁰ Schmitz-Esser R. *Sacred Signs or Mundane Scribblings? A Survey of Medieval Graffiti in Tyrol*. P. 89.

графіті корисну історичну і соціокультурну інформацію, якщо буде розглядати їх у правильному контексті. Уважне дослідження настінних написів дає змогу виявити широкий спектр причин їх створення. У графіті часто міститься інформація про локальні, не зафіксовані в інших джерелах події, які були пов'язані з повсякденним життям громади. Це робить їх особливо цінними для дослідників¹¹.

Храм Святого Пантелеймона — єдина кам'яна архітектурна пам'ятка, яка збереглася з часів Галицького князівства. Точний час будівництва церкви залишається невідомим, але ймовірно, що її спорудили у 80-х роках XII ст. Саме завдяки настінним написам відомо, що святиня уже функціонувала в 1194 р. У 1360-х роках церкву Св. Пантелеймона пересвятили на католицький костел Св. Станіслава. З 1595 р. святиня була передана під опіку монахам францисканського ордену, які дбали про неї до 40-х років XX ст. У радянський період споруду використовували як склад. У 1960-х рр. почалась її реставрація, яка закінчилася в кінці 1990-х рр., в часи незалежної України. В 1998 р. відреставрований костел знову був переосвячений на церкву Св. Пантелеймона. Враховуючи таку давню, насичену подіями історію, на стінах храму можна виявити інскрипції та зображення з різних епох та авторства представників православної й католицької конфесій.

Мета статті передбачає вирішення двох завдань: порівняти епіграфічні пам'ятки церкви Св. Пантелеймона з аналогічною спадщиною інших європейських храмів та визначити мотиви створення графіті на стінах святинь. Додатково буде висвітлено цінність настінних написів як історичного джерела.

Великий внесок у дослідження храму Св. Пантелеймона та вивчення її графіті зробив український історик й мистецтвознавець Йосиф Пеленський¹². Про окремі аспекти епіграфічних пам'яток на стінах церкви писали дослідники Олександр Головка¹³, Андрій

¹¹ Trentin M. G. Medieval and Early Modern graffiti: multicultural and multimodal communication in Cyprus. P. 300.

¹² Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków: Akademia Umiejętności, 1914. 207 s.; ibidem. Cerkiew św. Pantalemona w Starym Haliczu. *Sprawozdania z posiedzeń i czynności Akademii Umiejętności w Krakowie*. 1911. T. XVI, № 6. S. 4–9.

¹³ Головка О. Ще раз про час і обставини виникнення храму Святого Пантелеймона в Галичі. *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. А. Стасюка. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2023. Вип. 8. С. 68–104.

Стасюк¹⁴, Мирослав Волощук¹⁵, Андрій Гусак¹⁶, Василь Слободян¹⁷, Володимир Вуйцик¹⁸, Алексеї Гіппіус¹⁹, Піруз Мнацаканян²⁰. Детальний аналіз епіграфіки храму був проведений істориком В'ячеславом Корнієнком, у праці якого описано 781 графіті²¹. Щодо іноземних дослідників, які не тільки вивчали середньовічні та ранньомодерні інскрипції на стінах святинь, але й намагалися пояснити їх символіку і феномен графіті, то тут варто згадати Джульєт Флемінг²², Лауру Васкетті²³,

¹⁴ Стасюк А. Середньовічний монастир у Галичі: від Св. Пантелеймона до Св. Станіслава. *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. 2011. С. 181–186.

¹⁵ Волощук М. Животворящий Хрест Господа нашого Ісуса Христа в історії середньовічного Галича (на маргінесі студій Ельжбети Домбровської та Олександра Майорова). *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2016. Вип. 1. С. 35–67.

¹⁶ Гусак А. Епіграфічний «могорич» на межі XII/XIII століть. *Zbruc*. URL: <https://zbruc.eu/node/76127>; його ж. До історії церкви Святого Пантелеймона. *Zbruc*. URL: <https://zbruc.eu/node/76732>; його ж. Таємниці графіті на стінах храму Святого Пантелеймона в Галичі. *Лікбез*. URL: <https://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-tayemnitsi-grafiti-na-stinah-hramu-svyatogo-pantelejmona-v-galichi.html>.

¹⁷ Слободян В., Гусак А. Образок з життя на зламі XII–XIII ст. зі стін храму Святого Пантелеймона поблизу Галича. *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. Вип. 2. С. 105–114.

¹⁸ Вуйцик В. Графіті XII–XV ст. церкви святого Пантелеймона в Галичі. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 1996. Т. ССXXXI. С. 189–194.

¹⁹ Гіппіус О., Міхеев С. Акти трьох галицьких князів XIII ст. на стінах церкви Святого Пантелеймона (нове прочитання). *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2020. Вип. 5. С. 17–44.

²⁰ Мнацаканян П. Вірменські інскрипції з церкви святого Пантелеймона в Галичі. *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. Вип. 2. С. 80–85.

²¹ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. Сер. 2. Вип. 3. 528 с.; його ж. Документи канцелярії галицького князя Мстислава Мстиславовича на стінах церкви Святого Пантелеймона. *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. Вип. 2. С. 86–104.

²² Fleming J. *Graffiti and the Writing Arts of Early Modern England*. London: Reaktion Books, 2001. 224 p.

²³ Vaschetti L. *Graffiti su chiese romaniche dell'Astigiano. Benaco '85. La cultura figurativa rupestre dalla protostoria ai nostri giorni: archeologia e storia di un mezzo espressivo tradizionale*: Atti del 1° convegno internazionale di arte rupestre, Torri del Benaco, 4–5 maggio 1985 / coord. F. Gaggia et al. Torino, 1986. P. 181–214.

Поллі Ломанн²⁴, Енн Марі Ясін²⁵, Ромедіо Шмітц-Ессера²⁶, Вероніку Пlesh²⁷, Джеймі Інгрема²⁸. Значний вклад у вивчення графіті здійснив Метью Чемпіон²⁹, який є керівником громадського проєкту *Norfolk Medieval Graffiti Survey* з вивчення написів на англійських церквах.

Основна частина дослідження проводитиметься за наступною методою: спочатку короткий опис і аналіз різних типів графіті з храму Св. Пантелеймона, далі — аналогічні або подібні за змістом зображення та інскрипції з інших храмів, а потім будуть припущення щодо мотивів їх створення.

Прояв релігійних переживань. Більшість написів на храмі Св. Пантелеймона — це хрести різних форм і розмірів. Одні з них вирізані майстерно, інші — менш акуратно³⁰. Серед усіх типів частіше

²⁴ Lohmann P. Warum sich eigentlich mit historischen Graffiti beschäftigen — und was sind Graffiti überhaupt? S. 9–16.

²⁵ Yasin A. M. Prayers on Site. P. 36–60.

²⁶ Schmitz-Esser R. Sacred Signs or Mundane Scribblings? A Survey of Medieval Graffiti in Tyrol. P. 85–108.

²⁷ Окрім вищезгаданих праць, слід згадати наступні. Plesch V. Body of Evidence: Devotional Graffiti in a Piedmontese Chapel. *On Verbal / Visual Representation, Word & Image Interactions 4*. Amsterdam and Atlanta, 2005. P. 179–91; idem. Memory on the Wall: Graffiti on Religious Wall Paintings. *The Journal of Medieval and Early Modern Studies*. 2002. Vol 32, № 1. P. 167–197.

²⁸ Ingram J. Landscapes of destination: an archaeology of the experiential and ritual behaviour of Medieval (12th to 16th century) English worshippers at religious centres: *thesis for the degree of Doctor of Philosophy*. Southampton, 2021. 270 p.; idem. An initial survey to identify and understand the meaning of medieval graffiti within Chichester Cathedral: distinguishing pilgrim marks from other graffiti and unofficial inscriptions: *dissertation for the degree of Bachelor of Arts*. Southampton, 2015. 88 p. URL: <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.2702.8648>

²⁹ Champion M. Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches. London: Ebury Press, 2015. 257 p.; idem. Medieval graffiti inscriptions found in All Saints' Church, Litcham. *Norfolk Archaeology*. 2011. Vol. XLVI. P. 199–208; idem. Ill Wishing on the Walls: The Medieval Graffiti Curses of Norwich Cathedral. *Norfolk Archaeology*. 2014. Vol. XLVI. P. 61–66; idem. The Graffiti Inscriptions of St Mary's Church, Troston. *Proceedings of the Suffolk Institute of Archaeology*. 2014. Vol. 43, № 2. P. 235–258.

³⁰ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). С. 510–511.

виділяються єрусалимські³¹, розквітлі³², кульові. Трохи рідше зустрічаються хрести з півмісяцем або якорем (рис. 1). Деякі графіті виконані методом вирізання невеликих круглих заглибин. В одному випадку ці заглибини формують хрест, а в іншому – утворюють коло (рис. 2)³³. Окремий тип графіті з храму Св. Пантелеймона засвідчує звертання до Бога. Мова йде про такі молитовні написи, як «Господи, поможи рабу» авторства якогось Романа³⁴ і ряд інскрипцій з буквами «ГИ», які розшифровуються як «Господи» і датуються кінцем XII – кінцем XV ст.³⁵ Трапляються також звертання «пом'яни»³⁶

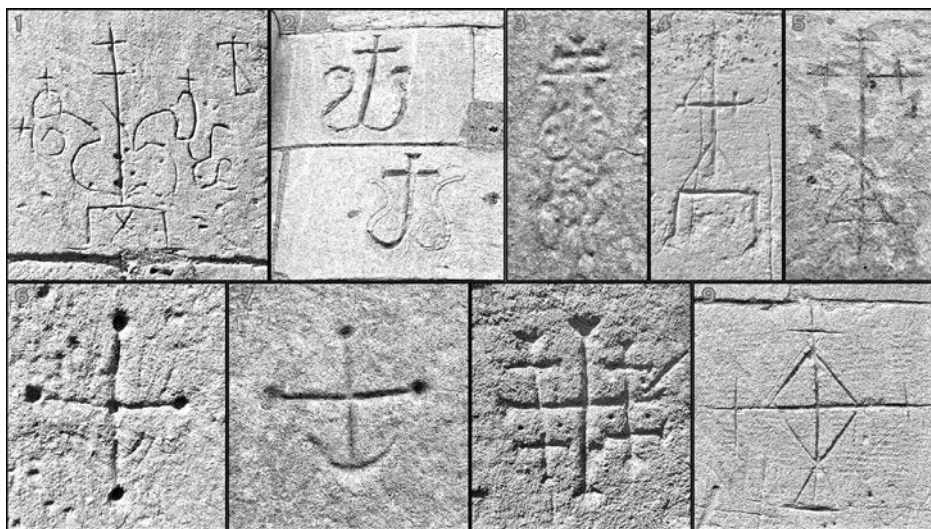


Рис. 1. Хрести

³¹ Наявність єрусалимських хрестів може свідчити про те, що в храмі зберігалась частинка животворящего хреста, привезена візантійською принцесою, другою дружиною князя Романа Мстиславовича. Про це детально див: Волощук М. Назв. праця. С. 35–67.

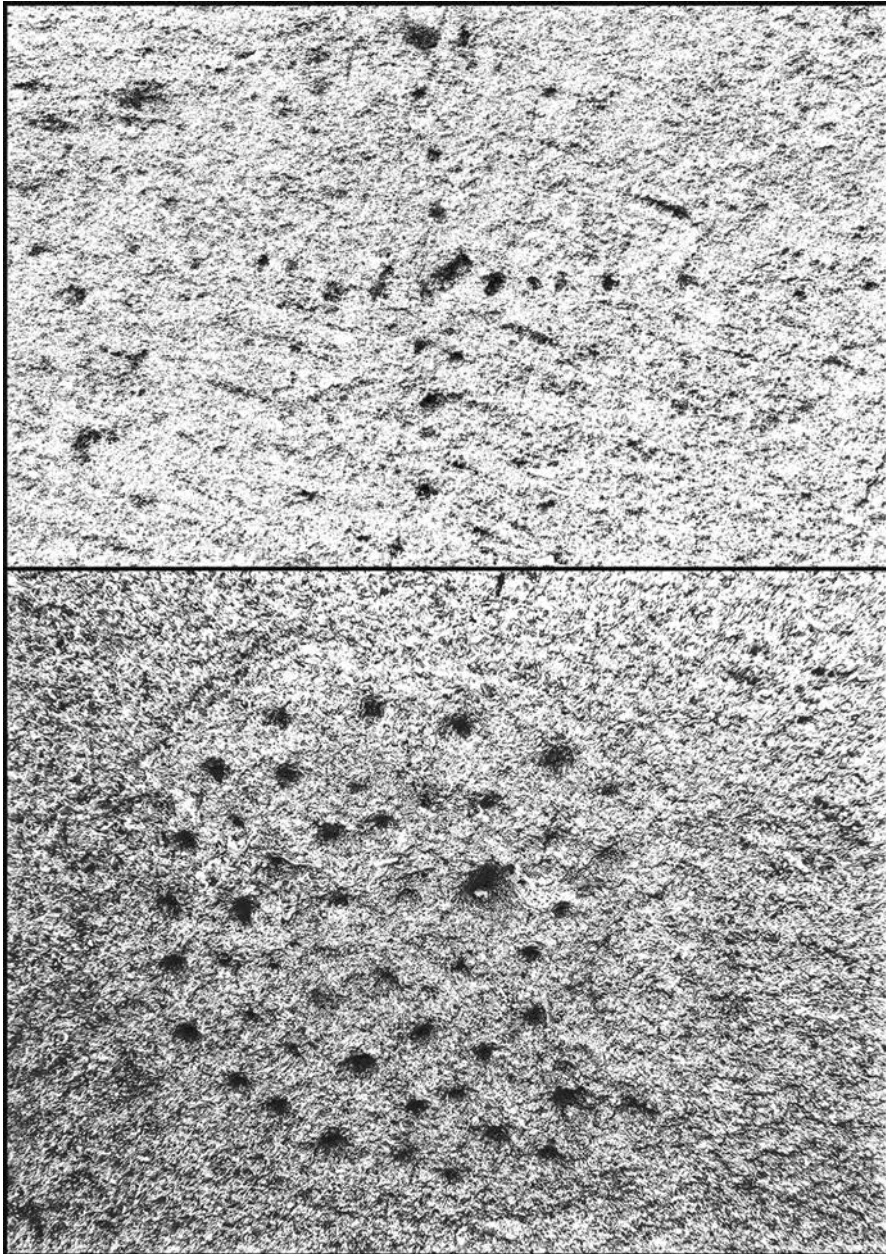
³² Дашкевич Я. Символіка проквітлого хреста. *Знак*. 1999. № 18. С. 6–8.

³³ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). С. 120, 126.

³⁴ Там само. С. 282–283.

³⁵ Інколи «ГИ Б», тобто «Господи Боже» (рис. 3). Там само. С. 92, 176, 194–195, 271.

³⁶ Там само. С. 203, 217.



*Рис. 2. Хрест і обведене коло,
виконані методом вирізання кульових заглиблень*

і прохання «поможи грішному»³⁷. Є декілька графіті церков чи споруд, подібних на склепи, з хрестами на даху (рис. 3)³⁸.

Наявність на християнських храмах численних зображень хрестів не викликає здивувань, проте виникає багато гіпотез щодо їх функцій на стінах святинь. Хрест — це універсальний символ, який може мати різне значення залежно від контексту та місця розташування в будівлі. Він міг символізувати смирення автора, уособлювати його молитву і прохання про опіку. Віряни надавали своїм релігійним переживанням візуальної форми, зображаючи її на церковних стінах у вигляді графіті³⁹. Це був спосіб взаємодії з божественним і соціальний акт, який передавав певне повідомлення спостерігачам⁴⁰. Епіграфічні матеріали, які містяться на храмах Кіпру, підтверджують думку про різноманітність функцій зображених вірянами хрестів. Їх могли створювати для збереження спогадів, висловлення молитви, прохання про божественний захист. Така практика була індивідуальним проявом віри⁴¹. Вона засвідчувала бажання пілігрима не тільки відзначити свою присутність у священному просторі, але й зберегти її після свого відбуття⁴². У ранньохристиянські часи залишення написів біля або на гробницях святих було звичним способом просити їхнього заступництва на Страшному суді⁴³. Однакові написи з авторським ім'ям на стінах різних храмів дозволяють дослідникам навіть скласти приблизний маршрут пілігрима⁴⁴. І мова йде не тільки про написи на Кіпрі: ідентичні підписи якогось Лінгарта фон Маурна, датовані

³⁷ Там само. С. 263—264.

³⁸ Там само. С. 207—208, 210.

³⁹ Trentin M. G. Medieval and Early Modern graffiti: multicultural and multimodal communication in Cyprus. P. 295.

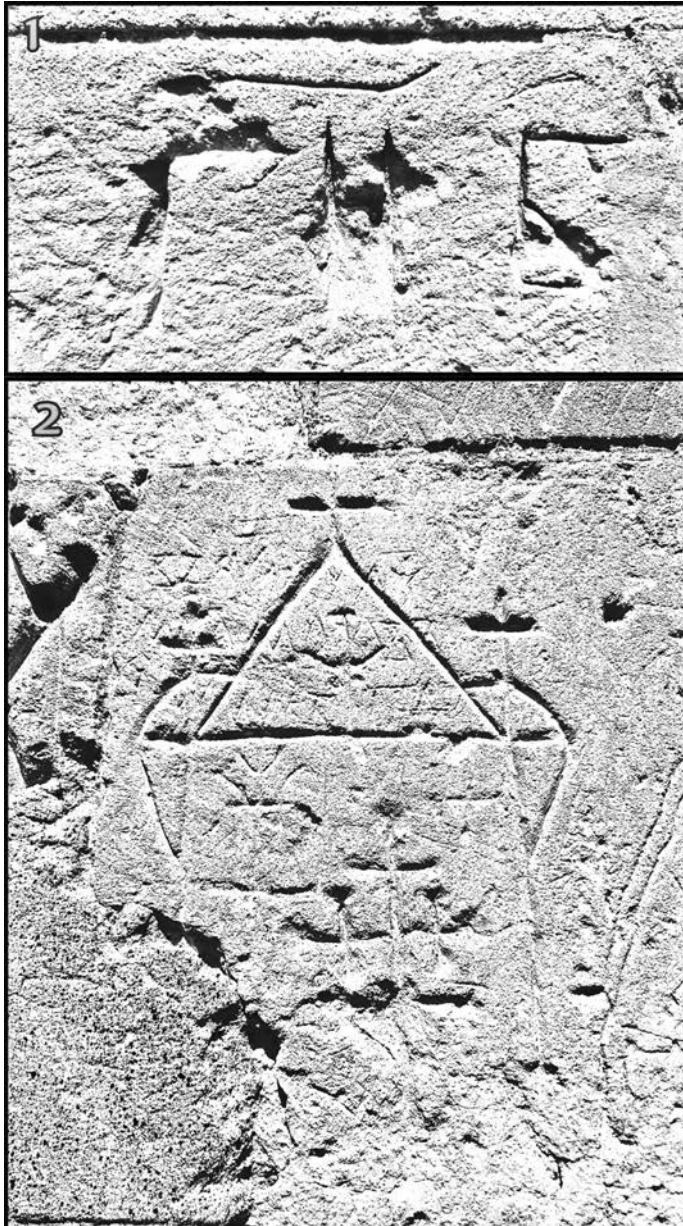
⁴⁰ Ritsema van Eck M. Graffiti in medieval and early modern religious spaces: illicit or accepted practice? P. 53.

⁴¹ Trentin M. G. Medieval and Early Modern graffiti: multicultural and multimodal communication in Cyprus. P. 300.

⁴² Owen K. Traces of Presence and Pleading: Approaches to the Study of Graffiti at Tewkesbury Abbey. *Wild Signs: Graffiti in Archaeology and History* / ed. by J. Oliver, T. Neal. Oxford, 2010. P. 41.

⁴³ Plesch V. Destruction or Preservation? The Meaning of Graffiti on Paintings in Religious Sites. P. 157.

⁴⁴ Trentin M. G. Medieval and Early Modern graffiti: multicultural and multimodal communication in Cyprus. P. 286.



*Рис. 3. «ГИБ», скорочене звертання «Господи Боже»;
2 – гостроверха будівля з хрестами.
Можливо, церква або якась меморіальна споруда*

приблизно 1500 р., були знайдені в хорі штамського монастиря і в хорі церкви Нашого Спасителя в м. Галль-ін-Тіроль⁴⁵.

У релігійних місцях створення графіті зазвичай підкреслює присутність особистості. У цьому випадку воно слугує інструментом для самовираження автора у важливому для нього середовищі⁴⁶. Наявність єрусалимських хрестів на стінах святинь могла вказувати на мету або успішне завершення паломництва. Наприклад, палігрими з Камбре, які подорожували до Рима через Фернштайн, залишили там напис із назвою свого міста та іменами. Біля цього напису вони додали зображення паломницького посоха, перехрещеного ключем, тобто символ святого Петра, щоб підкреслити мету своєї подорожі. На протилежній стіні цієї самої святині зображені герб з єрусалимським хрестом та мушля морського гребінця, що вже свідчить про паломників, які прямували до Святої Землі⁴⁷.

Хрест з якорем може бути пов'язаний з давньою символікою церкви. Сам архітектурний термін «нава» або «неф» нагадує вірянам про символічний взаємозв'язок храму з кораблем⁴⁸. У ранніх християн ще з четвертого століття образ єпископа асоціювався з морським капітаном⁴⁹. Зображень кораблів на храмі Св. Пантелеймона не виявлено. Однак такі малюнки наявні на інших святинях. Значна кількість графіті із зображенням судна в прибережних регіонах Великої Британії вказує на важливе значення і функцію цього образу для людей, які жили біля моря. Важко визначити мету, з якою зображали корабель на стінах церкви, але ці зображення, окрім символіки, могли мати певне ритуальне значення. Такі символи зустрічаються біля вітарів або каплиць, присвячених святым, які вважаються захисниками моряків і мандрівників. Наприклад, у церкві с. Блейкні зображення кораблів можна знайти на східному пілоні, де колись була каплиця Св. Миколая.

⁴⁵ Schmitz-Esser R. Sacred Signs or Mundane Scribblings? A Survey of Medieval Graffiti in Tyrol. P. 97.

⁴⁶ Trentin M. G. Medieval and Early Modern graffiti: multicultural and multimodal communication in Cyprus. P. 293.

⁴⁷ Schmitz-Esser R. Sacred Signs or Mundane Scribblings? A Survey of Medieval Graffiti in Tyrol. P. 96.

⁴⁸ Термін асоціюється з латинським словом «navis» і грецьким «ναός», що означає «корабель» або «судно».

⁴⁹ Champion M. Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches. P. 89.

Останній вважається покровителем моряків. Зображення кораблів, ймовірно, створювали з проханням захисту під час морських подорожей або як знак подяки за успішне повернення на берег⁵⁰. Їх авторами, беручи до уваги точну деталізацію деяких зображень, могли бути самі моряки. Щодо кульових хрестів, то дослідники пов'язують їх з хрестовими походами⁵¹.

Загалом найбільше хрестів на стінах храму Св. Пантелеймона зосереджено біля західного порталу (рис. 4) і на південній стіні (рис. 5), де є інший вхід до будівлі. Навряд чи це є випадковим явищем. Дослідження англійських церков показують, що більшість графіті хрестів на храмах створювали біля притворів або дверей, часто біля південних, які зазвичай були головним входом до святині⁵². Можливо, це пов'язано з тим, що вхід до церкви раніше відігравав важливішу роль, ніж сьогодні. Наприклад, церемонія вінчання або поховання часто відбувалася саме біля дверей або притворів. Часто на цьому місці був асперсоріум для свяченої води. При вході до храму проголошували обітниці. Не виключено, що ці хрести також могли бути засвідченими символами якихось присяг. Окрім цього, саме біля входу укладали адміністративні акти і усні угоди, а також вивішували оголошення і юридичні документи. Такі акти могли бути підписані хрестом⁵³. Про цей нюанс ще буде зазначено нижче.

Тут варто зауважити іншу цікаву деталь. Значна частина епіграфічних пам'яток храму Св. Пантелеймона міститься не тільки біля входів, але також на апсидах⁵⁴. Там можна зустріти різні типи зображень і написів, але найбільше серед них саме хрестів. І більшість із цих графіті вирізьблено на центральній апсиді і на тих частинах сусідніх апсид, які прилягають до неї. Можливо, тут не варто шукати закономірності. Проте

⁵⁰ Champion M. Medieval Ship Graffiti in English Churches: Interpretation and function. *The Mariner's Mirror*. 2015. Vol. 101, № 3. P. 347, 350. URL: <https://doi.org/10.1080/00253359.2015.1054691>.

⁵¹ Andrews M. Cult or contract? Cross mark graffiti in Worcestershire churches. *Worcestershire Recorder*. 2023. № 117. P. 8.

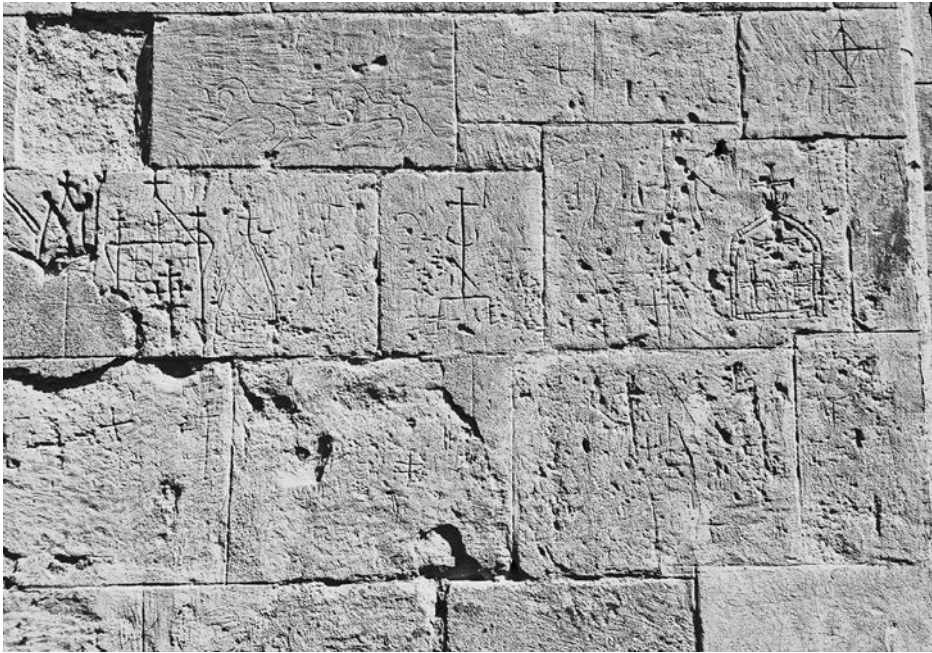
⁵² Champion M. Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches. P. 63.

⁵³ Ibidem. P. 65–68.

⁵⁴ На північній апсиді виявлено 75 графіті, на центральній – 151, а на південній – 80. Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). С. 95, 115, 154.



Рис. 4. Хрести біля західного порталу храму



*Рис. 5. Частина південної стіни храму Св. Пантелеймона.
Справа — південний вхід до церкви*

не виключено, що така концентрація епіграфічного матеріалу в цьому місці пов'язана з тим, що саме центральна апсида розміщена якнайближче до вітаря. Тобто, створюючи свої графіті, люди прагнули помістити їх якомога ближче до символічного центру священного простору. Іншим важливим фактом є те, що більшість хрестів церкви Св. Пантелеймона вирізано ззовні. Цей факт корелює з даними епіграфічних пам'яток храмів на сході Англії. Дослідження показали, що графіті хрестів на церквах частіше вирізьблювали на зовнішніх частинах стін, ніж всередині⁵⁵.

Для дослідників загадковими залишаються вирізьблені будівлі з гострими дахами. Ці зображення можуть символізувати церкву, склеп або надгробну плиту. Дослідник М. Чемпіон зазначає, що подібні малюнки починають поширюватися в Англії після Реформації. Інколи на них можна

⁵⁵ Andrews M. Cult or contract? Cross mark graffiti in Worcestershire churches. P. 9.

побачити хрести, але останні не є обов'язковим елементом таких графіті. Серед дослідників немає однозначного висновку щодо значення цих споруд. В окремих випадках будівлі з гострими дахами нагадують вітряні млини або таверни, де продавали ель. Їх виявляють не тільки на стінах церков. Часто на них були написані ініціали людей і дати. Можливо, ці графіті якимось пов'язані з покійними людьми, але дослідження показали, що згадана на цих малюнках інформація не завжди збігається з реєстрами померлих⁵⁶. Немає підстав стверджувати, що подібні зображення на храмі Св. Пантелеймона були зроблені мандрівниками з Англії, але варто відзначити, що їх датування відповідає хронологічному періоду, який подає М. Чемпіон, що може свідчити про якусь закладену в них спільну ідею. Окрім цього, один з малюнків церкви подібний на графіті з кафедрального собору Святої Трійці в м. Норвіч.

До кінця незрозумілим є мотив фігур, вирізаних дрібними кульовими заглибинами. На храмі Св. Пантелеймона, як було вже згадано вище, таким методом зображено хрест і окреслене коло. Подібні символи, створені аналогічною методикою, наявні в церкві Сан-Марціано у В'яриджі. Той самий метод використовували для вирізання окремих графіті в церквах провінції Асті, зокрема в Тільйоле, Сканделуззі, Андецено, Казорцо-Монфератто та Монтек'яро-д'Астіу. Ці отвори можуть групуватись в окреслене коло, неправильні чотирикутники або паралельні ряди. Часом заглибини, які утворюють зображення, сполучені різьбленими лініями. Ймовірно, в таких графіті також був якийсь релігійний підтекст, оскільки в окремих випадках спостерігається спроба зобразити хрест⁵⁷.

Щодо написів з проханням про допомогу, то їх часто можна зустріти на давніх храмах. Дослідження графіті біля зображень святих зі стін каппадокійських церков свідчать, що ці інскрипції мали чітку функцію. Більшість із них створювали за одним шаблоном: «Господи, допоможи своєму слугі...». Зазвичай звертання спрямовували до Бога, а до святих — дещо рідше⁵⁸. При цьому прохання писали часто саме біля останніх. Професорка В. Плеш, яка досліджувала написи на фресках

⁵⁶ Champion M. Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches. P. 202–203.

⁵⁷ Vaschetti L. Graffiti su chiese romaniche dell'Astigiano. P. 195–196.

⁵⁸ Plesch V. Destruction or Preservation? The Meaning of Graffiti on Paintings in Religious Sites. P. 157.

у церкві Сан-Себастьяно поблизу Арборіо, звертає увагу на факт, що графіті були зроблені тут навіть на самих зображеннях святих. Вона пов'язує це з тим, що Св. Себастьян вважався захисником від чуми, а Св. Антоній — від ерготизму і хвороби шкіри, а також захисником тварин, особливо свиней і коней, що робило його популярним серед селян⁵⁹. Під час епідемій чи недуги люди шукали особливої підтримки саме в цих святих. Аналогічно задня частина вітваря Бібервірської каплиці, що присвячена Св. Рохусу, також містить написи вірян, оскільки вони думали, що саме тут найкраще просити захисту від чуми, як і в святині Сан-Себастьяно⁶⁰.

Слід зауважити, що місце, де зберігалися священні реліквії, було особливим. Вважалося, що в цьому священному просторі перебуває сам святий. Останній у свідомості середньовічної людини поставав своєрідним посередником між земним і небесним, оскільки він, з одного боку, також був звичайною людиною, але, з іншого боку, йому вже вдалося досягнути божественну благодать і споглядати Бога, прославляючи Його разом з ангелами. Доступ до священного простору з присутністю святого означав для людини можливість передати через останнього своє прохання Богу. Залишити графіті біля свого небесного покровителя могло вважатися навіть важливішим актом, ніж запалити свічку в храмі, адже свічка згоряла, а напис залишався назавжди, слугуючи постійним нагадуванням про прохання автора⁶¹. Напис на зображенні святого означав безпосередню фізичну взаємодію з божественним⁶². Вірянин рано чи пізно змушений був покинути священний простір, але його молитва, яку він матеріалізував у вигляді графіті, зберігалась і продовжувала бути посередником між земним і божественним⁶³.

Дослідник Джеймі Інгрем зазначає, що символи, пов'язані зі священним простором, повинні бути ретельно підібраними.

⁵⁹ Plesch V. Memory on the Wall: Graffiti on Religious Wall Paintings. P. 181, 183.

⁶⁰ Schmitz-Esser R. Sacred Signs or Mundane Scribblings? A Survey of Medieval Graffiti in Tyrol. P. 102.

⁶¹ Williams B. Monsters, Masons, and Markers: An overview of the graffiti at All Saints Church, Leighton Buzzard. *Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture*. 2017. Vol. 6, № 1. P. 62–63. URL: <https://digital.kenyon.edu/perejournal/vol6/iss1/21>.

⁶² Plesch V. Memory on the Wall: Graffiti on Religious Wall Paintings. P. 182.

⁶³ Yasin A. M. Prayers on Site. P. 43–44; Owen K. Traces of Presence and Pleading. P. 43.

Неправильний символ міг би образити святого, через що останній проігнорував би прохання. Тому для вірянина оптимальним варіантом було обрати символ хреста, оскільки він безпосередньо пов'язаний з божественним. Знаки створювали особливий зв'язок між паломником і святим. Якщо символ залишався в полі зору останнього і серед священного простору, то цей зв'язок зберігав свою міцність. Використання ініціалів Ісуса також могло надати проханню значущості. Цим фактом можна пояснити наявність графіті у вигляді христових, які також вважалися надійними зображеннями, щоб продемонструвати свою пошану до Бога⁶⁴.

Важлива деталь, яку слід мати на увазі досліднику, це те, що велика кількість хрестів і відсутність власних імен серед інскрипцій не обов'язково свідчать про низький рівень грамотності їх авторів. Існує припущення, що люди минулих епох малювали хрести, оскільки були менш грамотними і не вміли писати свої імена. Ця думка не позбавлена змісту і справедливо відображає історичну дійсність, але тільки частково⁶⁵. Вибір тієї чи іншої знакової системи для передачі інформації залежить від змісту самого повідомлення. Релігійні символи здатні передавати набагато складніші емоції та послання, ніж це можуть зробити слова. Якщо людина просить допомоги або прагне висловити вдячність Богові за успішне паломництво, то в такому випадку образ передає інформацію глибше та багатогранніше, ніж текст, який завжди обмежений. З цього випливає, що навіть грамотні люди могли на стінах храму зображувати саме хрест, а не своє ім'я. На жаль, недостатність історичних знань про тогочасні ілюстровані форми і їх використання ускладнює їх повне розуміння та інтерпретацію в наш час⁶⁶.

Наявність різноманітних епіграфічних матеріалів на стінах різних храмів, вважає В. Плеш, спонукає замислитися над сучасними поглядами на графіті, зокрема щодо їхньої «незаконності» чи «неправомірності». Науковиця зазначає, що практика створення таких написів тривала у святині Сан-Себастьяно принаймні чотири століття, що свідчить про те, що їх толерували та навіть схвалювали владні структури⁶⁷. Загалом, як зазначив дослідник графіті М. Чемпіон, графіті були уособленням

⁶⁴ Ingram J. An initial survey to identify and understand the meaning of medieval graffiti. P. 68.

⁶⁵ Plesch V. Destruction or Preservation? The Meaning of Graffiti on Paintings in Religious Sites. P. 157.

⁶⁶ Trentin M. G. Medieval and Early Modern graffiti: multicultural and multimodal communication in Cyprus. P. 289.

молитов, спогадів, надій та страхів середньовічної парафії⁶⁸. Тому зображення хрестів, написи з проханням про допомогу чи церковні символи слід трактувати радше як один із методів встановити зв'язок з божественним, а не бажання побешкетувати чи пошкодити споруду.

Фіксація важливої події або присутності. Графіті можуть розповідати про локальну історію. Декілька інскрипцій на церкві Св. Пантелеймона засвідчують смерть певних осіб. На південній стіні наявний напис про смерть Богдана 10 травня 1229 р., а одне з найважливіших для історії храму графіті повідомляє про смерть Уляни 17 травня 1194 р. Згадані особи залишаються невідомими для дослідників. Однак остання інскрипція особливо цінна, бо завдяки їй можна стверджувати про функціонування церкви в конкретному році, беручи до уваги факт, що в зазначений час в ній відбувався чин похорону⁶⁹. Ще напис на церкві свідчить про невідомі події в серпні 1194 р.⁷⁰ Ці дві пам'ятні інскрипції могли бути зроблені однією особою, оскільки у них подібний стиль написання. Ймовірно, автором був місцевий клірик, адже літери мають рівні форми і подібні до тих, що використовуються в півуставних рукописах. Ще один лаконічний давній напис, як зазначає В. Корнієнко, датований 22 серпня 1193 р.⁷¹ Ці два останні графіті не дають конкретної інформації, але вони натякають на якісь історичні події, пов'язані зі святиною і цими датами.

Наявні також пам'ятні написи, в яких згадуються імена і прізвища окремих людей, наприклад Дем'ян Волошин, Ян Гжимальський, К. Пасамані тощо (рис. 6)⁷². Подекуди іменні написи супроводжуються латинськими словами «hic fuit», що означають «тут був». Інколи поряд можна знайти і датування. Наприклад, напис Бенедикта Скотницького містить дату 22 травня 1552 р., а інскрипція Мартіна, родове ім'я якого

⁶⁷ Див.: Plesch V. Beyond Art History: Graffiti on Frescoes. P. 50; idem. Destruction or Preservation? The Meaning of Graffiti on Paintings in Religious Sites. P. 157.

⁶⁸ Champion M. Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches. P. 5.

⁶⁹ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). С. 284–286.

⁷⁰ За іншим прочитанням – у серпні 1212 р. Див. Гусак А. Таємниці графіті на стінах храму Святого Пантелеймона в Галичі. URL: <https://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-tayemnitsi-grafiti-na-stinah-hramu-svyatogo-pantelejmona-v-galichi.html>.

⁷¹ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). С. 138, 227.

⁷² Там само. С. 84, 154, 193.

скорочене до літер «Сул», датована 24 квітня 1642 р.⁷³ Натомість біля імені і прізвища «Йоанн Мунцевич» збереглася тільки цифра 1, але трохи нижче вирізана христограма IHS, що може свідчити про те, що автор був єзуїтом (рис. 6)⁷⁴.

Було б дивно стверджувати, що вищезгадані написи робили з метою пошкодити будівлю чи пожартувати, адже їхніми авторами були освічені люди, які писали з конкретною метою⁷⁵. Графіті, що згадують про Уляну чи Богдана, виконують комеморативну функцію, фіксуючи важливі для громади події, такі як смерть. І такі написи не є чимось унікальним для давніх святинь. На південній стіні церкви Св. Вігілія в Обсаурсі поблизу Шенвіса наявна меморіальна інскрипція, яка свідчить про смерть у 1534 р. жінки, яку звали Марта Колб⁷⁶. У церкві Св. Параскеви в Героскепу є напис: «Божий слуга Георгіос помер 31 жовтня». Інколи люди фіксували і народження. Так, у храмі Панагія Іматікі в Аракапасі можна знайти напис: «1776 син Йоркі народився»⁷⁷.

На стінах святинь люди могли записувати події, які мали вплив на життя їхньої громади: природні явища, катаклізми, епідемії та хвороби⁷⁸. Автори написів фіксували землетруси, сніжні бурі, шторми, знесення мостів річками. У церкві Санта-Марія-ін-Піано в Лорето-Апрутіно є запис, що 15 червня 1533 р. Богородиця пролила криваві сльози, а також зцілила сліпого⁷⁹. Деякі з інскрипцій стосуються історичних подій. Так, у клуатрі катедрального собору в Памплоні невідомий автор вирізав побажання смерті Наполеону, називаючи його загарбником, що, ймовірно, пов'язано із вторгненням

⁷³ Там само. С. 224, 237.

⁷⁴ Якщо ця христограма пов'язана саме з Йоанном Мунцевичем, а не з якимось іншим автором. Ця гіпотеза також ймовірна, оскільки глибина прорізів цих двох інскрипцій відрізняється. Там само. С. 189.

⁷⁵ Цими людьми могли бути монахи, священники, шляхта, лицарі, майстри, міська еліта тощо. Див. Arribas J. L. *Grafitos medievales. Un intento de sistematización*. P. 58.

⁷⁶ Schmitz-Esser R. *Sacred Signs or Mundane Scribblings? A Survey of Medieval Graffiti in Tyrol*. P. 95.

⁷⁷ Trentin M. G. *Medieval and Early Modern graffiti: multicultural and multimodal communication in Cyprus*. P. 294–295.

⁷⁸ Vaschetti L. *Graffiti su chiese romaniche dell'Astigiano*. P. 203–205.

⁷⁹ Miglio L., Tedeschi C. *Per lo studio dei graffiti medievali. Caratteri, categorie, esempi. Storie di cultura scritta. Studi per Francesco Magistrale / a cura di P. Fioretti*. Spoleto, 2012. P. 621–623.



*Рис. 6. Пам'ятні написи. 1 – Бенедикта Скотницького;
2 – Йоанна Мунцевича і христовграма IHS; 3 – К. Пасамані*

останнього в Іспанію⁸⁰. У випадку уже згаданої церкви Сан-Себастьяно в Арборіо усі 150 розшифрованих інскрипцій, пов'язаних з життям громади, навіть мають подібну структуру. Переважно ці тексти написані італійською мовою, лишень деякі ранні зроблені латиною. У них використовуються прості слова та нескладна граматики. Написи охоплюють різні теми, пов'язані з життям місцевих мешканців. Згадуються війни, смерть відомих осіб, будівництво доріг та мостів, погодні явища, зміни рівня річки⁸¹, наприклад, «в 1570 була велика чума в Ломбардії» або «в 1747 багатий урожай видався». Графіті храму Сан-Себастьяно створювали у різний час впродовж XVI—XIX ст., а отже можна припустити, що місцеве духовенство ставилося до цього принаймні терпимо⁸². На думку В. Плеш, яка вивчала ці епіграфічні пам'ятки, написання цих інскрипцій відбувалося за певною формулою і єдиним стандартом, що свідчить про ритуальний характер цієї практики⁸³. Більшість написів церкви Сан-Себастьяно, як і храму Св. Пантелеймона, є анонімними⁸⁴.

У всіх цих випадках простежується поєднання історичного з релігійним, адже мотивом авторів було не лише зафіксувати певну подію, але й, як у випадку з Уляною, зберегти ім'я померлої особи, можливо, для подальшого поминання на релігійних службах. Важливу роль відіграє саме місце, де було зроблене графіті. Воно міститься в захристі, що свідчить про те, що його автором була духовна особа або людина, яка мала на це дозвіл від духовенства⁸⁵. З огляду на використання

⁸⁰ Ozcáriz Gil P. Los grafitos del claustro de la Catedral de Pamplona: dibujos destacados y torres medievales. *Trabajos de Arqueología Navarra*. 2008. № 20. P. 296.

⁸¹ Plesch V. Beyond Art History: Graffiti on Frescoes. P. 50–51; idem. Body of Evidence: Devotional Graffiti in a Piedmontese Chapel. On Verbal. P. 182–183.

⁸² Idem. Destruction or Preservation? The Meaning of Graffiti on Paintings in Religious Sites. P. 141–142.

⁸³ Idem. Memory on the Wall: Graffiti on Religious Wall Paintings. P. 184.

⁸⁴ Idem. Destruction or Preservation? The Meaning of Graffiti on Paintings in Religious Sites. P. 155–156.

⁸⁵ У захристі церкви Св. Єлизавети в Марбурзі було виявлено герби лицарських родин. Це свідчить, що доступ до ризниці був не лише в духовенства. Втім, малоймовірно, що такі графіті робили без відома духовних осіб. Див. Dietrich S. Die spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Graffiti in der Marburger Elisabethkirche – Befund, methodische Herausforderungen und Quellenwert. *Historische Graffiti als Quellen. Methoden und Perspektiven eines jungen Forschungsbereichs: Beiträge der Konferenz am Institut für Klassische Archäologie der LMU München*, 20–22. April 2017, München, 20–22. April 2017 / hrsg. P. Lohmann. Stuttgart, 2018. S. 180–182. URL: <https://doi.org/10.17192/es2020.0006>.

словосполучення «преставилася Уляна», можна припустити, що згадана особа також могла мати духовний статус. Таким чином, один короткий напис стає джерелом для низки цікавих інтерпретацій.

Той факт, що про смерть Уляни було записано в захристії, не є унікальним, адже інскрипції з іменами могли вирізати навіть на жертовниках. На півдні Франції та в Каталонії відомо майже п'ятдесят віварів з графіті, більшість з яких датуються до XIII ст. Такі написи стали частиною поминальної традиції, яка сформувалась в епоху Каролінгів. Імена людей могли записувати як на пергаменті, так і на камені. Цих осіб могли поминати під час меси, хоча уже сам факт запису імені вважався постійним нагадуванням про людину. Таким чином, на віварях згадуються імена священників і мирян. Інколи, хоч здебільшого анонімно, там фігурують навіть згадки про їхніх батьків або інших родичів. На віварі також писали дату його освячення. Це важливий історичний факт для дослідника, якщо датування храму є проблематичним⁸⁶. На жаль, оригінальний вівар церкви Св. Пантелеймона не зберігся до нашого часу. Можливо, на ньому можна було б побачити не тільки дату його освячення, але й імена людей, пов'язаних зі святинею.

Подекуди напис із зазначенням дати та імені автора міг вказувати на благодійника, який здійснив пожертву на користь святині. Так, герби родин Графінгер та Альтспар зображені у маленькій каплиці Ферна в Нассерайті. Найімовірніше пояснення полягає в тому, що ці сім'ї зробили певну пожертву на утримання каплиці. Такі інскрипції увічнювали у пам'яті їхній внесок. На користь цього припущення свідчить ретельність, з якою були промальовані герби та імена обох сімей, спеціально розташовані на центральній стіні каплиці. Цим підкреслюється їх шляхетський статус. Припускається, що такі написи здійснювали за окрему пожертву святині. Згадки про подібну практику існують у деяких церквах на паломницьких маршрутах до Святої Землі. У такому контексті згадуються монастирі Св. Катерини на горі Синай і Св. Антонія в Кандії⁸⁷. Тому не виключено,

⁸⁶ Декілька прикладів віварів з графіті наявні також у храмах на півночі Франції. Див.: Treffort C. Les "graffitis" sur tables d'autel aux époques pré-romane et romane. Note á propos des inscriptions de l'autel de Gellone. *Saint-Guilhem-le-Desert. La fondation de l'abbaye de Gellone. L'autel médiéval. Actes de la table ronde d'août 2002* / dir. : X. Barral i Altet, C. Lauranson-Rosaz. Aniane, 1996. P. 137–146.

⁸⁷ Schmitz-Esser R. Sacred Signs or Mundane Scribblings? A Survey of Medieval Graffiti in Tyrol. P. 94, 96–97.

що ряд інскрипцій з іменами і прізвищами на храмі Св. Пантелеймона можуть вказувати на жертводавців.

У ранньомодерний період, зокрема після Реформації, з'являються нові типи графіті. Кількість релігійних інскрипцій і зображень зменшується, а самі написи стають більш секулярними. Саме у цей період частіше створюють графіті, які підкреслюють перебування особи в конкретному місці⁸⁸. Часто у таких написах автори вказують рік, місяць і день своєї присутності⁸⁹. Згадані факти повністю корелюють з наявним епіграфічним матеріалом церкви Св. Пантелеймона, де написи зі словами «hic fuit» датуються якраз від середини XVI ст. і містять точну дату.

Загалом, як видно з цих прикладів, графіті могли створювати з метою зафіксувати важливі для конкретного регіону історичні події та процеси. В такий спосіб люди зберігали пам'ять про значущі моменти свого життя, такі як народження чи смерть. Інскрипції, навіть попри відсутність детальних описів, могли вказувати на важливі факти, пов'язані зі спорудою або місцевою громадою. Окремі написи були створені задля поминання окремих осіб або фіксації певної події, яка трапилася в житті громади. У цьому випадку графіті важливе з погляду психології. Запис інформації про певне лихо остаточно відокремлював його від теперішнього часу і залишав у минулому. Тобто людина не тільки відзначала на стінах важливу для громади подію, але й засвідчувала для себе і всіх, що ця подія нарешті завершилася. Для особистості це був радше символічний акт. Місцем для зберігання такої «колективної пам'яті» обирали місцевий храм, де і збиралася громада. Можливо, в уяві тогочасних людей фіксування подій в межах священного простору пов'язувало ці земні і суто людські ситуації з божественним⁹⁰.

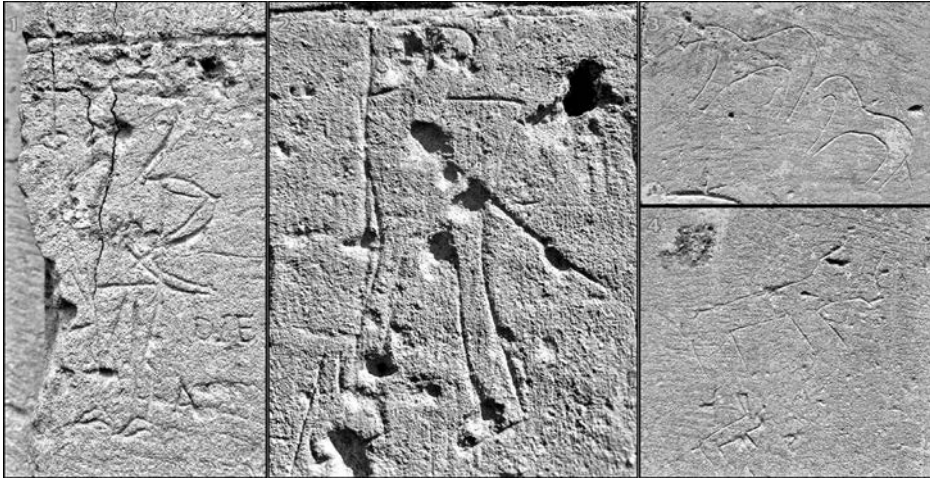
Зображення візуального образу. До епіграфічних пам'яток церкви Св. Пантелеймона, окрім хрестів і пам'ятних написів, належать зображення різних істот. На південній стіні можна побачити графіті свійських тварин. Ймовірно, це малюнок свині, поруч з якою сидить заєць або кролик (рис. 7)⁹¹. Поруч слабо проглядається образ

⁸⁸ Champion M. Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches. P. 202.

⁸⁹ Lohmann P. Warum sich eigentlich mit historischen Graffiti beschäftigen – und was sind Graffiti überhaupt? S. 12.

⁹⁰ Plesch V. Destruction or Preservation? The Meaning of Graffiti on Paintings in Religious Sites. P. 158–160.

⁹¹ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). С. 239–240.



*Рис. 7. Воїн з пташиною головою; 2 – воїн з мечем;
3 – коні; 4 – свійські тварини*

оленя⁹². Увагу відвідувачів часто привертають зображення коней на південній стіні храму, які, судячи зі стилістики, зроблені одним автором⁹³. Також на центральній апсиді наявне єдине іхтіоморфне зображення риби, яка подібна на кита⁹⁴. Трапляються також антропоморфні образи. На одній з апсид храму зображено людське обличчя, яке за контурами нагадує дитину⁹⁵. Неподалік від нього є графіті коня з ногами незавершеного вершника і пошкоджене зображення наїзника разом з конем⁹⁶. На південній стіні наявний прокреслений образ воїна з мечем⁹⁷. На цій самій стіні є зображення лицаря з пташиною головою (рис. 7). Вважається, що цей візуальний образ є прикладом середньовічної сатири, коли через жарти та гумористичні сцени насміхалися над уявними чеснотами⁹⁸. Втім, питання про соціальний статус зображеної особи все ще відкрите⁹⁹.

⁹² Там само. С. 229

⁹³ Там само. С. 210.

⁹⁴ Там само. С. 139.

⁹⁵ Там само. С. 148.

⁹⁶ Там само. С. 113, 164.

⁹⁷ Там само. С. 210

⁹⁸ Там само. С. 223.

⁹⁹ Втім, варто зазначити, що меч зображеної особи є вигнутим, що не характерно для лицарської зброї. Звісно, від графіті не варто очікувати абсолютної історичної точності, але цей факт все ж ставить під сумнів, що зображено саме лицаря.

Антропоморфні фігури є поширеним явищем на стінах європейських храмів¹⁰⁰. У Чичестерському соборі є зображення монахині і жінки з покритою головою, яка спрямовує погляд на вітвар, а також зображення лицаря або просто обладунків¹⁰¹. У церкві Св. Марії в Тростоні можна побачити деталізовані графіті різних людей в повний зріст. Декотрі з них, беручи до уваги одяг зображених людей, датуються приблизно кінцем XIV — серединою XV ст. Поруч з двома фігурами чоловіка і жінки, жести яких нагадують молитву, виявлено захисні символи. Ці зображення могли бути створені з певною релігійною метою, можливо, задля божественної протекції¹⁰².

Трапляються зображення демонів, які могли бути зроблені з повчальною метою, бажанням передати певні біблійні сюжети або нагнати страху перед пекельними муками. У церкві Всіх Святих у м. Галль-ін-Тіроль є графіті з головою диявола. Воно розташоване під фрескою, на якій зображено події з Останнього Суду¹⁰³. На стінах європейських храмів можна також знайти зображення озброєних людей і вершників. Такі малюнки наявні на стінах іспанських¹⁰⁴, німецьких, французьких, швейцарських, норвезьких¹⁰⁵ та англійських¹⁰⁶ святинь. Це може бути

¹⁰⁰ Зображення людських лиць і професій, стверджує М. Чемпіон, є доволі поширеним типом середньовічних та постсередньовічних графіті. Такі можна побачити на стінах старих англійських церков, наприклад, у Скоулі, Сток-бай-Клері, Куліндже, Стивениджі, Тростоні. Champion M. Medieval graffiti inscriptions found in All Saints' Church, Litcham. P. 202.

¹⁰¹ Ingram J. An initial survey to identify and understand the meaning of medieval graffiti. P. 41–42.

¹⁰² Champion M. The Graffiti Inscriptions of St Mary's Church, Troston. P. 239.

¹⁰³ Schmitz-Esser R. Sacred Signs or Mundane Scribblings? A Survey of Medieval Graffiti in Tyrol. P. 103.

¹⁰⁴ Наприклад, в аббатстві Санта-Марія-ла-Реаль-де-ла-Оліва, святині Нуестра-Сеньйора-де-ла-Альмуза в Сесмі. Ozcáriz Gil P. Nuevos grafitos de San Pedro de la Rúa (Estella) y la ermita de La Almusa (Sesma). *Cuadernos De Arqueología De La Universidad De Navarra*. 2008. Vol. 16. P. 191–193. URL: <https://doi.org/10.15581/012.16.27728>.

¹⁰⁵ Wozniak T. Ritter, Reiter und Bewaffnete im Kontext mittelalterlicher Graffiti. *Historische Graffiti als Quellen. Methoden und Perspektiven eines jungen Forschungsbereichs*: Beiträge der Konferenz am Institut für Klassische Archäologie der LMU München, 20–22. April 2017, München, 20–22. April 2017 / hrsg. P. Lohmann. Stuttgart, 2018. S. 115–116; idem. Neuentdeckte Inschriften und Graffiti im ehemaligen St.-Marien-Kloster auf dem Münzenberg zu Quedlinburg. *Concilium medii aevi*. 2016. № 19. S. 120–121.

¹⁰⁶ Champion M. Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches. P. 146, 149.

пов'язано з бажанням зобразити якусь подію, а також популярністю образу лицаря.

Графіті тварин також наявні на стінах європейських церков. Важко однозначно стверджувати, яку функцію виконували ці зображення. Існує спокуса припустити, що це було банальне бешкетництво вірян, що цілком можливо, але слід мати на увазі декілька деталей. У Середньовіччі зображення тварин чи монстрів у церквах були поширеним і важливим явищем. Ці образи були алегоріями пороків або чеснот. Їх могли використовувати для зображення біблійних сюжетів або повчання моральних уроків¹⁰⁷. Вони могли бути зображенням гербів знатних людей. Припускається, наприклад, що зображення кабана на стінах монастиря в Даремі походить з геральдичного бейджа Річарда, герцога Глостерського (1452–1485), який був жертводавцем цієї святині¹⁰⁸.

Підкреслення свого статусу або виконаної праці. Слід розуміти, що церква є центром зустрічі та комунікації громади. Написи на стінах могли бути своєрідними посланнями, адресованими іншим відвідувачам храму. Деякі графіті могли слугувати формою самовираження, щоб підкреслити власний статус або виконану роботу. На стінах церкви Св. Пантелеймона можна побачити зображення, які нагадують родові герби або знаки каменярів. Наявний малюнок у вигляді перехрещеної стріли з вістрям вгору над півколом. Цей геральдичний символ пов'язують з галицьким зем'янином Іваном з Луки, який жив у XV ст.¹⁰⁹ Є також інші знаки зі стрілами, спрямованими вгору і подібні до герба Костеша, які можуть бути пов'язані із львівськими міщанами та родинами Речі Посполитої, а також один символ, подібний на дерево чи гілку¹¹⁰.

Зустрічаються декілька інскрипцій вірменською мовою. Серед них особливо примітний напис, частково закритий колоною, де зазначено «Я Асватур, син Тулайга, писав напис року PLG» (рис. 8)¹¹¹. Вірменське слово

¹⁰⁷ Williams B. *Monsters, Masons, and Markers*. P. 48.

¹⁰⁸ У майбутньому – король Річард III. Graves C. P., Rollason L. *The monastery of Durham and the Wider World: Medieval Graffiti in the Prior's Chapel*. *Northern History*. 2013. Vol. 50. № 2. P. 194, 197. URL: <https://doi.org/10.1179/0078172X13Z.00000000041>.

¹⁰⁹ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). С. 152.

¹¹⁰ Там само. С. 134–136, 145.

¹¹¹ Тобто напис був зроблений в 1444 р. Ще один можливий варіант прочитання – «син Толайла». Цей факт може вказувати на належність автора до секти тондракіанів. Мнацаканян П. Назв. праця. С. 81–82.

«тула» перекладається як «цегла», що може свідчити про каменярську діяльність батька автора. Сам Асватур, очевидно, був досвідченим майстром, який добре володів каменерізними інструментами, враховуючи, наскільки високоякісно він виконав графіті. Невідомо, чи брав він участь у реставраційних роботах церкви в другій половині XV ст., оскільки джерела не містять відповідних відомостей¹¹². На стінах церкви також можна побачити шість графіті братів ордену францисканців. Особливою майстерністю відзначаються інскрипції «Fr(ater) Simeon Rulik(o)w. A(nno) D(omini) 1610 24 iuli.» та «Fr(ater) Christopher Kamenec A(nno) D(omini) 1610 24 iul» (рис. 8). Можна припустити, що діяльність згаданих шести францисканців була пов'язана з реставраційними роботами, які проводили у святині. На таку думку нашоухе аналіз вигляду двох вищезгаданих графіті, які вирізані найбільш вміло. У випадку брата Крістофера весь текст навіть акуратно розміщений на одному камені. Для цього автор використовував лігатури, що свідчить про майстерність роботи з каменерізними інструментами і письмом¹¹³. Ці графіті дозволяють дізнатися соціальний статус їхніх авторів завдяки скороченню «Fr» перед іменем, що походить від латинського слова «Frater» і означає «брат». А ось, для прикладу, на настінних написах церков Кіпру зустрічаються такі статуси як «*ἱερομόναχος*», «*ἱεροδιάκονος*», «*carmelitano*» тощо¹¹⁴.

Інскрипції, в яких зазначено соціальний статус особи, могли бути зробленими не тільки у церквах. У замку Фрундсберг, як згадується в статті дослідника тірольських графіті Ромедіо Шмітц-Ессера, є пам'ятний

¹¹² Цей напис корисний для істориків і мистецтвознавців своїм розташуванням. Те, що це графіті приховане за колоною, дає підстави стверджувати, що остаточне оформлення порталу храму Св. Пантелеймона було завершено, можливо, наприкінці XVI — на початку XVII ст., після передачі храму францисканцям, а не в кінці XII ст. Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII—XIX ст.). С. 267—268.

¹¹³ Датування і форма прорізів дозволяють припустити, що написи францисканців зроблені в один і той самий часовий відрізок. Таких францисканських графіті є тільки шість, хоча монастир існував поруч зі святинею понад чотири століття. Тут варто погодитись з В. Корнієнком, що написання цих графіті було пов'язане з якоюсь однією подією, інакше за весь час існування монастиря написів ченців накопичилось би на церкві багато. Там само. С. 103—104, 150, 272—273.

¹¹⁴ Trentin M. G. Medieval and Early Modern graffiti: multicultural and multimodal communication in Cyprus. P. 286.



*Рис. 8. Вірменська іскрипція; 2 — графіті каменярів на висоті 5 м;
3 — пам'ятний напис брата Крістофера*

напис чоловіка, якого звали Сигізмунд Сульцпергер. Він не лише зробив себе впізнаваним через прізвище, але й зазначив свій науковий ступінь доктора юриспруденції, що вказує на його належність до еліти Тіролю. Автор у будь-якому випадку не боявся бути впізнаним, а навпаки, прагнув цього. Можливо, у цьому випадку напис підтверджував його авторитет, вказуючи на зв'язки з головною особою у замку¹¹⁵. Дослідник Р. Шмідт-Ессер відзначає, що більшість графіті в регіоні центральних Альп створювалися тогочасною елітою, здебільшого чоловіками. Інскрипції XV–XVI ст., на його думку, не були якимось вандалізмом туристів, а радше окремим видом комунікації, спрямованим на ті елітні групи, до яких часто належали самі автори. Тобто головною метою таких графіті було підкреслити свій статус в очах місцевої громади¹¹⁶.

Герб особливо підкреслював статус особи, а його наявність на стінах храму могла свідчити, що автор прибув до святого місця здалека. Подорож на великі відстані у середньовічний та ранньомодерний час завжди була сповнена небезпек. Геральдичні символи могли позначати присутність певного автора в далекому від його дому місці. Вони підкреслювали сміливість мандрівника, який наважився вирушити в далеку дорогу. Прикладом може слугувати давній монастир Св. Катерини на Синаї, на якому вирізані герби багатьох поколінь середньовічних лицарів і вельмож, що подорожували до Єрусалима¹¹⁷. Беккі Вільямс, дослідник графіті з церкви Всіх святих міста Лейтон Баззард у Беркфордширі, припускає, що зображення гербів, окрім бажання виділитись своїм персональним знаком, може символізувати прагнення бути впізнаним святим¹¹⁸. Практика створення написів була способом збереження пам'яті та відзначення своєї присутності у святому місці під час тривалих, небезпечних і дорогих подорожей, які були традицією для аристократії. Паломники могли навіть наперед заготовлювати маленькі дерев'яні таблички або шматки пергаменту чи паперу для того, щоб потім вирізати напис на стіні. Щодо вирізаних гербів та емблем лицарських орденів, то цією справою могли

¹¹⁵ Schmitz-Esser R. Sacred Signs or Mundane Scribblings? A Survey of Medieval Graffiti in Tyrol. P. 88.

¹¹⁶ Ibidem. P. 86.

¹¹⁷ Champion M. Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches. P. 112–113.

¹¹⁸ Williams B. Monsters, Masons, and Marker. P. 59, 61.

займатися кваліфіковані майстри, а не обов'язково самі мандрівники¹¹⁹.

Різні монограми і літери можуть бути мітками каменярів, які займались якимись роботами у святині¹²⁰. Ці знаки нагадують скандинавські руни, а для їх створення використовували серію прямих ліній. Такі символи можна побачити у важкодоступних місцях храму, куди могли дістатися лише люди, які займалися каменярськими роботами. Ці графіті були своєрідними автографами майстрів, за якими можна було ідентифікувати працю останніх¹²¹. Таким чином, каменяр міг маркувати свою роботу особливою міткою або навіть повноцінним зазначенням свого імені, як у випадку з братами францисканського ордену. Наприклад, на висоті 524 см від землі на одній з апсид храму Св. Пантелеймона видніється напис «Biartholomeus» (рис. 8). Очевидно, що він також був одним з майстрів, які займалися кам'яними роботами при храмі¹²². Неподалік цього графіті є ініціали «HNS» і «LK». Ці написи, беручи до уваги висоту, на якій вони зроблені, також належать каменярам¹²³. Така практика загалом не була надто поширеною, однак все ж зустрічається на стінах храмів. Можна згадати ініціали «RR», зроблені у церкві села Вальберсвік, які, як припускається, належали каменяру Річарду Расселу, котрий займався там відбудовою церковної вежі¹²⁴.

Розгляд судових питань. На окрему увагу заслуговують вищезгадані чотири написи на стінах церкви Св. Пантелеймона, присвячені судовим процесам, які датуються початком XIII ст. Вони відображають тогочасні майнові відносини і слугують цінним джерелом для вивчення історії діяльності князівської влади в Галичі. Деякі з цих написів містять рішення, прийняті князем Мстиславом Мстиславичем під час розгляду судово-майнових суперечок серед його

¹¹⁹ Lohmann P. Historical Graffiti: The State of the Art. *Jems*. 2020. № 9. P. 47–56.

¹²⁰ Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. S. 39.

¹²¹ Champion M. Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches. P. 125–126.

¹²² Можливо, автором графіті був львівський архітектор Варфоломій, який допомагав францисканцям відбудовувати храм в кінці XVI – на початку XVII ст. Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). С. 112–113.

¹²³ Ці графіті зроблені на висоті 550 см і 442 см відповідно. Там само. С. 112.

¹²⁴ Champion M. Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches. P. 113.

підданих (рис. 9)¹²⁵. Графіті такого типу могли бути написані з метою економії пергаменту, який у середньовіччі був дорогим та обмеженим ресурсом. Окрім цього, такі записи могли слугувати способом засвідчити вирок і підтвердженням вирішення справи. Те, що ці графіті були зроблені на храмі, а свідками на суді – згадані священники, надавало цим інскрипціям додаткової легітимності.

Як уже було згадано, у Середньовіччі вхід до храму відігравав важливішу роль, ніж у наш час. Окрім церковних ритуалів, тут оголошували присяги і вивішували оголошення та адміністративні акти, засвідчені хрестом¹²⁶. Це уявлення корелює з тим фактом, що три з чотирьох судових написів на стінах церкви Св. Пантелеймона розташовані біля входів, а найкраще збережений з них, який зроблений у південно-західній частині церкви, справді завершується зображенням хреста.



Рис. 9. Один з чотирьох судових написів

¹²⁵ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). С. 502.

¹²⁶ Champion M. Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches. P. 65–68.

Графіті навіть могли впливати на перебіг судових справ. Курйозний випадок трапився 2 вересня 1486 р. на мальтійському острові Гоцо. Місцевий чоловік звинуватив о. Андреаса де Бісконіса у сексуальних домаганнях до своєї дочки Якоби Саліби, коли вона молилась у церкві Св. Якова. Священник обрав досить цікаву стратегію захисту, стверджуючи, що внаслідок темряви у храмі сприйняв її за місцеву повію. У цій ситуації важливо те, що сім'я заодно звинувачувала священника в тому, що той написав наклеп на Якобу на стінах церкви. Авторство напису визначили за почерком. Справа закінчилась ув'язненням отця Бісконіса на один рік. Показовим у цьому випадку є використання графіті в судовій справі. Проблема полягала не в самому факті вирізання на стінах храму напису, а в змісті останнього¹²⁷.

Створення магічного захисту. Не всі графіті, вирізані на стінах храму Св. Пантелеймона, дійшли до нашого часу. Історик Й. Пеленський згадує у своїй праці специфічну інскрипцію зі словами «да проклят яко Лазарь». Згаданий уривок подібний на погрозу з прокляттям¹²⁸. Також цікаво, що серед численних графіті Свято-Пантелеймонівського храму наявні зображення пентаграми¹²⁹ і свастики¹³⁰ (рис. 10). До певних роздумів спонукає одне графіті на центральній апсиді із зображенням хреста, вирізаного потрійними рисками. Його кінці роздвоюються і розгортаються назовні, а потім з'єднуються з кінцями перекладини¹³¹. Не факт, що ключовою фігурою у цьому випадку є хрест. Ймовірніше, що головним задумом автора було зобразити нескінченний вузол, який у Середньовіччі вважали магічним знаком захисту (рис. 10).

З погляду сучасної людини магічних символів не повинно бути на стінах церкви. Проте такі ритуальні захисні знаки, які ще називаються апотропейними, є поширеним типом середньовічних графіті. Ці символи були невіддільною частиною повсякденного життя тогочасного вірянина, що підтверджується їх значною кількістю та значним поширенням¹³².

¹²⁷ Champion M. The Priest, the Prostitute, and the Slander on the Walls. P. 5–6.

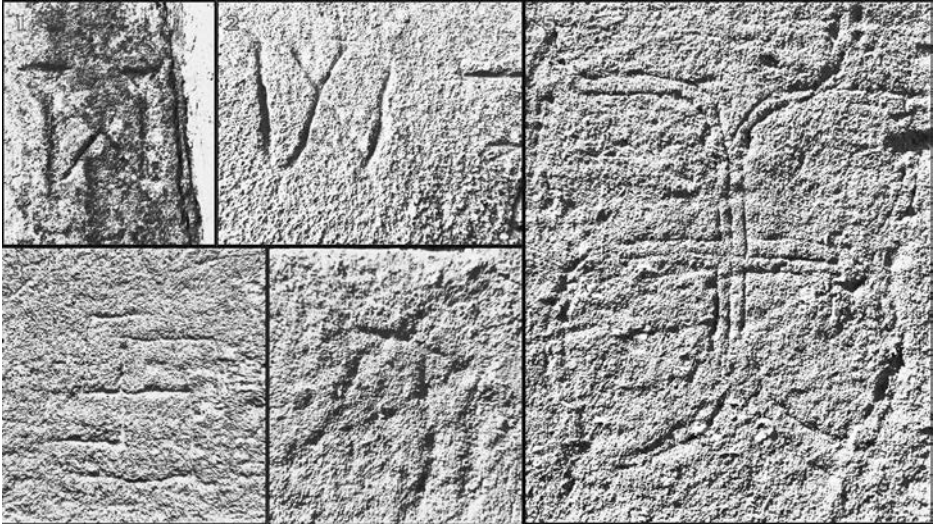
¹²⁸ Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. S. 34.

¹²⁹ Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). С. 97, 135.

¹³⁰ Там само. С. 232, 236.

¹³¹ Там само. С. 120.

¹³² На сході Англії досліджено понад 800 церков, на яких виявлено близько 64 тис. графіті. Четверта частина з них – це захисні магічні знаки. Wright J. Cultural anxieties and ritual protection in high-status early modern houses. *Hidden Charms: Transactions of the Hidden Charms Conference 2016, Norwich, 2 April 2016 / ed. by J. Billingsley, J. Harte, B. Hoggard. Mytholmroyd, 2017. P. 71.*



*Рис. 10. 1–2 – VV-подібні символи; 3 – пентаграма;
4 – свастика, солярний символ; 5 – нескінчений вузол*

Частіше за інші повторюються три типи апотропейних знаків: компасні зображення, пентаграми та символи «VV». В основі перших двох типів покладена ідея нескінченної лінії, тобто священного вузла, який захищає від зла¹³³. Злий дух, як вважалося за середньовічними уявленнями, починає шукати закінчення петлі і не може завдати лиха, назавжди залишаючись біля стіни¹³⁴. Символ «VV» може означати титул Богородиці «Virgo Virginum», тобто «Діва з дів»¹³⁵. Подібні символи вирізані на храмі Св. Пантелеймона (рис. 10)¹³⁶. Щодо пентаграми, то цей знак не мав негативного значення в Середньовіччі. Його використовували для захисту

¹³³ Champion M. Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches. P. 25, 27.

¹³⁴ Wright J. Cultural anxieties and ritual protection in high-status early modern houses. P. 73.

¹³⁵ Якщо перевернути ці літери, то вони нагадуватимуть букву «M», що вказує на ім'я «Марія». Ibidem. P. 55.

¹³⁶ Поруч із символом «VV» є ще одна літера, що може вказувати на ініціали «WZ». Проте нерівномірне розташування цих двох літер та відмінності в техніці їх вирізання дозволяють припустити, що вони були створені різними авторами. Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). С. 117.

від темних сил і демонів зокрема¹³⁷. У поемі «Сер Гавейн і Зелений Лицар» розповідається, що у головного героя на щиті було зображення пентаграми. Автор спеціально сповільнює свою розповідь, щоб пояснити значення цього символу, називаючи його знаком Соломона. Він пояснює, що в його основу покладено нескінченний вузол, а п'ять кутів асоціюються з п'ятьма п'ятірками: чуттями, пальцями, ранами Христа, утіхами Цариці Небесної і лицарськими чеснотами¹³⁸. В окремих випадках магичні інскрипції мали зловісну мету. Наприклад, кілька графіті в соборі м. Норвіч були створені з метою завдати шкоди іншим особам. Про їх функцію як прокляття свідчать інверсія¹³⁹ тексту та використання астрологічних символів¹⁴⁰. Таким чином, зображення і написи на стінах церкви у свідомості середньовічних людей могли виконувати магичну функцію як захисні знаки або прокляття¹⁴¹. Межа між молитвою, чудом і магією у уяві тогочасних вірян була дещо розмитою¹⁴².

Звичайне бешкетництво. Іноді графіті справді можуть бути лише актом вандалізму і спробою привернути увагу. Питання щодо права будь-якої особи залишати написи на стінах храму залишається дискусійним. Дослідник Мартін Бліндхейм стверджує, що їх було заборонено робити випадковій людині. За його словами, схожість у стилі деяких інскрипцій

¹³⁷ У церкві Св. Марії в Хорні пентаграма накладається на зображення рогатого демона. Подібне за змістом графіті можна побачити в храмі Св. Марії в Тростоні. Ці приклади підкреслюють захисну роль пентаграм від демонів. Champion M. *Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches*. P. 47, 49–51.

¹³⁸ Толкін Дж. Р. Р. Сер Гавейн і Зелений Лицар, а також Перлина і Сер Орфео / ред. К. Толкін ; пер. з англ. О. О'Лір. Львів : Астролябія, 2021. С. 66–71.

¹³⁹ У середньовічних прокляттях закладена ідея зміни, інверсії чи пошкодження певного напису або малюнка, який символізував того, кого проклинали. Таким символом могло бути ім'я жертви, яке перевертали догори дном, віддзеркалювали або ритуально знищували для створення недосконалості. Ці практики мають багатовікову історію, корені якої сягають принаймні бронзового віку. Варто зазначити, що середньовічні прокляття були майже ідентичні римським, що вказує на їхні витоки. Champion M. *Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches*. P. 81–82.

¹⁴⁰ Champion M. *Ill Wishing on the Walls*. P. 61–62, 64.

¹⁴¹ Див. Champion M. *Magic on the Walls: Ritual Protection Marks in the Medieval Church. Physical Evidence for Ritual Acts, Sorcery and Witchcraft in Christian Britain*. London, 2015. P. 15–38. URL: https://doi.org/10.1057/9781137444820_2.

¹⁴² Idem. *Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches*. P. 74.

та їх високе розташування на стінах свідчать про те, що графіті створювали мандрівні будівельники під час будівництва церков, а уже потім, після освячення храму, їх написання припинялося, за винятком особистих міток і випадкових написів¹⁴³.

Духовенство могло толерувати графіті і навіть бути причетним до їх створення, але це не означає, що така практика була поширеною всюди. Кожен феномен потрібно розглядати окремо, враховуючи конкретні місцеві обставини. Наприклад, домініканець Фелікс Фабрі, який здійснював паломництво наприкінці XV ст., критично відгукувався про пілігримів, котрі залишали свої герби на горі Голгофі, зазначаючи, що таким чином вони увіковічують не свою славу, а обмеженість і тупість¹⁴⁴. Розпорядження 1594 р. у церкві м. Енкхейзен забороняло різьбити або писати на стінах храму крейдою, вугіллям чи іншими матеріалами. Подібний указ видав того ж року Карло Баскапе, єпископ Навари. Він постановив написати перед входом до монастиря Сакро Монте ді Наварро, а також перед входом до кожної каплиці застереження італійською та латинською мовами із заборонаю створення графіті на стінах святинь. Всі наявні написи повинні були бути стерті. Ордонанс 1659 р. у Шермерхорні передбачав штрафи за малювання крейдою як всередині, так і зовні церкви, а також наказував тримати кишенькові ножі якомога далі від церковного інтер'єру¹⁴⁵. Можливо, ці випадки є винятками з правил, але вони свідчать про те, що негативний погляд на графіті не був чужим для деяких представників ранньомодерного часу. Цей феномен потребує більш детальних досліджень.

Висновки. Загалом існує достатньо підстав стверджувати, що створення графіті на стінах християнських храмів не обмежувалося примітивним бажанням виділитися бешкетним вчинком¹⁴⁶. Мотиви авторів

¹⁴³ Ritsema van Eck M. Graffiti in medieval and early modern religious spaces. P. 55.

¹⁴⁴ Schmitz-Esser R. Sacred Signs or Mundane Scribblings? A Survey of Medieval Graffiti in Tyrol. P. 85–86.

¹⁴⁵ Ritsema van Eck M. Graffiti in medieval and early modern religious spaces. P. 55–57, 60.

¹⁴⁶ Про те, що сучасні люди часто вважають графіті вандалізмом або бешкетуванням, можуть засвідчити не лише дослідники, але й автор статті, який має досвід проведення екскурсій біля храму Св. Пантелеймона та ознайомлений з поширеною серед туристів думкою щодо інскрипцій і зображень.

зображень чи написів могли бути різноманітними¹⁴⁷. Графіті були своєрідним проявом віри, способом фізично взаємодіяти зі священним. З їхньою допомогою людина встановлювала зв'язок з божественним і зберігала свою присутність у священному місці. Напис міг бути проханням про заступництво конкретного святого. Пілігрими часто залишали зображення хрестів на стінах храмів, прохаючи безпечної мандрівки або висловлюючи подяку за вдалу подорож. В окремих випадках графіті слугували для фіксації певної історичної події, важливої для громади. Їх створювали задля комунікації з місцевою спільнотою чи підкреслення власного статусу. Згадки з іменами осіб могли бути створені для поминання на Літургіях. Каменярі часто залишали свої ініціали як свідчення про виконану роботу в храмі. Подекуди графіті фіксувало перебіг судової справи або слугувало аргументом у суді. Окремі малюнки, зображені на церквах, вважали магічними, захисними символами, що підкреслює унікальну специфіку мислення середньовічної людини, в якій магія з релігією тісно перепліталися. Графіті також могли створювати задля бешкетування, але це була далеко не єдина причина залишати напис на храмі. Аналіз епіграфічної пам'ятки потрібно розпочинати запитанням щодо мети її створення. Якщо це зображення тварини чи якась карикатура, то тут мова може йти про звичайний вандалізм, але навряд чи у когось виникне думка, що красиво вирізаний хрест, знак каменяра, герб або судовий напис міг бути зроблений з метою побешкетувати, враховуючи офіційну мову останнього з переліком імен і перебігом справи.

Графіті — це багатогранний феномен, який підкреслює роль храму як центру духовного і суспільного життя. Аналіз епіграфічних пам'яток церкви Св. Пантелеймона та інших європейських святинь дає змогу зрозуміти релігійні, соціальні, культурні та особисті мотиви, приховані за створенням цих написів. Багатофункціональність графіті робить його для історика цінним джерелом, завдяки якому можна довідатися про важливі відомості регіону, локальну культуру і менталітет людей певної історичної епохи. Сьогодні графіті справді можуть вважатися вандалізмом, оскільки з розвитком інформаційних технологій вони втратили свої первісні функції. Способи комунікації з людьми і навколишнім світом змінилися: папір вже давно не є настільки дорогим,

¹⁴⁷ Навіть якщо метою окремих графіті було бешкетництво, то це жодним чином не знецінює їх. Навіть у такому контексті вони все ще залишаються цінним джерелом для дослідників, особливо для соціологів і культурологів.

а доступність фотографії достатня, щоб заявити про свою причетність до священного. Проте в контексті середньовічної і ранньомодерної культури графіті відігравали суттєву релігійну та соціальну роль. Їх збереження і дослідження дають можливість краще зрозуміти менталітет, а заодно духовне і повсякденне життя людей минулих епох.

Andrii Petrash (Halych, Ukraine)

Between mischief and religious action: motives for creating graffiti on christian temples (on the example of epigraphic sources of St Panteleimon's church in Shevchenkove village and other European and Middle Eastern sanctuaries)

The creation of graffiti on churches was a widespread phenomenon in the Middle Ages and early modern times. The walls of ancient sanctuaries often feature inscriptions and images of various content. Today, such activities are clearly perceived as vandalism, but the motives for such actions in the past are not so obvious. In fact, graffiti could serve various functions beyond the mere desire to damage a monument to attract attention. People put different ideas into these inscriptions and drawings.

The purpose of article is to classify and understand the main motives for creating graffiti on sacred buildings. The epigraphic heritage of St. Panteleimon's Church in the Shevchenkove village, one of the sacred objects under the protection of the National Reserve «Davniy Halych», was chosen as the source base for this research. To compare and clarify the functions of the existing graffiti on the church, information from wall inscriptions of other European sanctuaries was used. The available evidence indicates that inscriptions played a diverse role. They embodied a religious act, recorded a certain historical event or administrative verdict, emphasised a person's status, conveyed certain information, served as masonry signs, magical symbols, and even curses. Graffiti was directly related to everyday life, ideas and personal experiences of people. They are signs of the times and a reflection of the consciousness of past generations. An additional goal of this article is to draw attention to the importance of studying graffiti and its role as a source, as these inscriptions and images can provide unique information not recorded in other historical materials.

Key words: *St. Panteleimon Church, St. Stanislaus Church, graffiti, inscriptions, epigraphy*

REFERENCES

- Andrews M. (2023). Cult or contract? Cross mark graffiti in Worcestershire churches. *Worcestershire Recorder*. № 117. P. 8–10. [in English].
- Arribas J. L. (2016). Grafitos medievales. Un intento de sistematización. *Grafitos históricos hispánicos I* / coord. F. Reyes, G. Viñuales. Madrid. P. 43–58. [in Spanish].
- Champion M. (2014). Ill Wishing on the Walls: The Medieval Graffiti Curses of Norwich Cathedral. *Norfolk Archaeology*. Vol. XLVI. P. 61–66. [in English].
- Champion M. (2015). Magic on the Walls: Ritual Protection Marks in the Medieval Church. *Physical Evidence for Ritual Acts, Sorcery and Witchcraft in Christian Britain*. London, P. 15–38. URL: https://doi.org/10.1057/9781137444820_2. [in English].
- Champion M. (2011). Medieval graffiti inscriptions found in All Saints' Church, Litcham. *Norfolk Archaeology*. 2011. Vol. XLVI. P. 199–208. [in English].
- Champion M. (2015). Medieval Graffiti. The lost voices of the England's churches. London : Ebury Press. 257 p. [in English].
- Champion M. (2015). Medieval Ship Graffiti in English Churches: Interpretation and function. *The Mariner's Mirror*. Vol. 101. № 3. P. 343–350. URL: <https://doi.org/10.1080/00253359.2015.1054691>. [in English].
- Champion M. (2014). The Graffiti Inscriptions of St Mary's Church, Troston. *Proceedings of the Suffolk Institute of Archaeology*. Vol. 43. № 2. P. 235–258. [in English].
- Champion M. (2017). The Priest, the Prostitute, and the Slander on the Walls: Shifting Perceptions Towards Historic Graffiti. *Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture*. Vol. 6. № 1. P. 5–37. [in English].
- Dashkevych Ya. (1999). Symbolika prokvitloho khresta. *Znak*. № 18. S. 6–8. [in Ukrainian].
- Dietrich S. (2018). Die spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Graffiti in der Marburger Elisabethkirche – Befund, methodische Herausforderungen und Quellenwert. *Historische Graffiti als Quellen. Methoden und Perspektiven eines jungen Forschungsbereichs* : Beiträge der Konferenz am Institut für Klassische Archäologie der LMU München, 20.–22. April 2017, München, 20.–22. April 2017 / Hrsg. P. Lohmann. Stuttgart. S. 169–192. URL: <https://doi.org/10.17192/es2020.0006>. [in German].
- Fleming J. (2001). Graffiti and the Writing Arts of Early Modern England. London : Reaktion Books. 224 p. [in English].
- Graves C. P., Rollason L. (2013). The monastery of Durham and the Wider World: Medieval Graffiti in the Prior's Chapel. *Northern History*. Vol. 50. № 2. P. 186–215. URL: <https://doi.org/10.1179/0078172X13Z.00000000041>. [in English].
- Hippius O., Mikheiev S. (2020). Akty trokh halytskykh kniaziv XIII st. na stinakh tserkvy Sviatoho Panteleimona (nove prochytannia). *Halych. Zbirnyk naukovykh prats* / ed. M. Voloschchuk. Ivano-Frankivsk : Lileya-NV. Vyp. 5. S. 17–44. [in Ukrainian].
- Holovko O. (2023). Shche raz pro chas i obstavyny vynyknennia khramu Sviatoho Panteleimona v Halychi. *Halych. Zbirnyk naukovykh prats* / ed. A. Stasiuk. Ivano-Frankivsk : Lileya-NV. Vyp. 8. S. 68–104. [in Ukrainian].

- Husak A. (2018). Do istorii tserkvy Sviatoho Panteleimona. *Zbruc*. URL: <https://zbruc.eu/node/76732>. [in Ukrainian].
- Husak A. (2018). Epihrafichnyi «mohorych» na mezhi KhII/KhIII stolit. *Zbruc*. URL: <https://zbruc.eu/node/76127>. [in Ukrainian].
- Husak A. (2018). Taiemnytsi hrafiti na stinakh khramu Sviatoho Panteleimona v Halychi. *Likbez*. URL: <https://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-tayemnytsi-grafiti-na-stinah-hramu-svyatogo-pantelejmona-v-galichi.html>. [in Ukrainian].
- Ingram J. (2015). An initial survey to identify and understand the meaning of medieval graffiti within Chichester Cathedral: distinguishing pilgrim marks from other graffiti and unofficial inscriptions : dissertation for the degree of Bachelor of Arts. Southampton. 88 p. URL: <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.2702.8648>. [in English].
- Ingram J. (2021). Landscapes of destination: an archaeology of the experiential and ritual behaviour of Medieval (12th to 16th century) English worshippers at religious centres : thesis for the degree of Doctor of Philosophy. Southampton. 270 p. [in English].
- Korniienko V. (2017). Dokumenty kantseliarii halytskoho kniazia Mstyslava Mstyslavovycha na stinakh tserkvy Sviatoho Panteleimona. *Halych. Zbirnyk naukovykh prats* / ed. M. Voloshchuk. Ivano-Frankivsk : Lileya-NV. Vyp. 2. S. 86–104. [in Ukrainian].
- Korniienko V. (2018). Epihrafika sakralnykh pamiatok Halycha (XII–XIX st.) / ed. M. Voloshchuk. Ivano-Frankivsk : Lileya-NV. Ser. 2. Vyp. 3. 528 s. [in Ukrainian].
- Lohmann P. (2020). Historical Graffiti: The State of the Art. *Jems*. № 9. P. 37–56. [in English].
- Lohmann P. (2018). Warum sich eigentlich mit historischen Graffiti beschäftigen – und was sind Graffiti überhaupt? Ein Vorwort zur Einordnung und Bedeutung der Materialgattung. *Historische Graffiti als Quellen. Methoden und Perspektiven eines jungen Forschungsbereichs* : Beiträge der Konferenz am Institut für Klassische Archäologie der LMU München, 20.–22. April 2017, München, 20.–22. April 2017 / Hrsg. P. Lohmann. Stuttgart. S. 9–16. [in German].
- Miglio L., Tedeschi C. (2012). Per lo studio dei graffiti medievali. Caratteri, categorie, esempi. *Storie di cultura scritta. Studi per Francesco Magistrale* / a cura di P. Fioretti. Spoleto. P. 605–628. [in Italian].
- Mnatsakanian P. (2017). Virmenski inskryptsii z tserkvy sviatoho Panteleimona v Halychi. *Halych. Zbirnyk naukovykh prats* / ed. M. Voloshchuk. Ivano-Frankivsk : Lileya-NV. Vyp. 2. S. 80–85. [in Ukrainian].
- Owen K. (2010). Traces of Presence and Pleading: Approaches to the Study of Graffiti at Tewkesbury Abbey. *Wild Signs: Graffiti in Archaeology and History* / ed. by J. Oliver, T. Neal. Oxford. P. 35–46. [in English].
- Ozcáriz Gil P. (2008). Los grafitos del claustro de la Catedral de Pamplona: dibujos destacados y torres medievales. *Trabajos de Arqueología Navarra*. №20. P. 285–310. [in Spanish].
- Ozcáriz Gil P. (2008). Nuevos grafitos de San Pedro de la Rúa (Estella) y la ermita de La Almuza (Sesma). *Cuadernos De Arqueología De La Universidad De Navarra*. Vol. 16. P. 179–197. URL: <https://doi.org/10.15581/012.16.27728>. [in Spanish].
- Peteński J. (1914). Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków : Akademia Umiejętności. 207 s. [in Polish].

Peleński J. (1911). Cerkiew św. Pantalemona w Starym Haliczu. *Sprawozdania z posiedzeń i czynności Akademii Umiejętności w Krakowie*. T. XVI. № 6. S. 4–9. [in Polish].

Plesch V. (2015). Beyond Art History: Graffiti on Frescoes. *Understanding Graffiti. Multidisciplinary Studies from Prehistory to the Present* / ed. by E. Olton, T. R. Lovata. New York. P. 45–57. [in English].

Plesch V. (2005). Body of Evidence: Devotional Graffiti in a Piedmontese Chapel. *On Verbal / Visual Representation, Word & Image Interactions 4*. Amsterdam and Atlanta. P. 179–91. [in English].

Plesch V. (2010). Destruction or Preservation? The Meaning of Graffiti on Paintings in Religious Sites. *Art, Piety and Destruction in European Religion, 1500–1700* / ed. by V. C. Raguin. Farnham and Burlington. P. 137–172. [in English].

Plesch V. (2002). Memory on the Wall: Graffiti on Religious Wall Paintings. *The Journal of Medieval and Early Modern Studies*. Vol. 32. № 1. P. 167–197. [in English].

Ritsema van Eck M. (2018). Graffiti in medieval and early modern religious spaces: illicit or accepted practice? The case of the Sacro Monte at Varallo. *Tijdschrift voor Geschiedenis*. Vol. 131. Iss. 1. P. 51–72. URL: <https://doi.org/10.5117/TVGESCH2018.1.RITS>. [in English].

Schmitz-Esser R. (2020). Sacred Signs or Mundane Scribblings? A Survey of Medieval Graffiti in Tyrol. *Journal of Early Modern Studies*. № 9. P. 85–108. URL: <https://doi.org/10.13128/jems-2279-7149-11191>. [in English].

Slobodian V., Husak A. (2017). Obrazok z zhyttia na zlami XII–XIII st. zi stin khramu Sviatoho Panteleimona poblyzu Halycha. *Halych. Zbirnyk naukovykh prats* / ed. M. Voloschchuk. Ivano-Frankivsk : Lileya-NV. Vyp. 2. S. 105–114. [in Ukrainian].

Stasiuk A. (2011). Serednovichnyi monastyr u Halychi: vid sv. Panteleimona do sv. Stanislava. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu*. Seria Istorია. S. 181–186. [in Ukrainian].

Tolkin Dzh. R. R. (2021). Ser Gavein i Zelenyi Lytsar, a takozh Perlyna i Ser Orfeo / red. K. Tolkin ; per. z anhł. O. OLir. Lviv : Astroliabiia. 336 s. [in Ukrainian].

Treffort C. (1996). Les «graffitis» sur tables d'autel aux époques pré-romane et romane. Note à propos des inscriptions de l'autel de Gellone. *Saint-Guilhem-le-Désert. La fondation de l'abbaye de Gellone. L'autel medieval. Actes de la table ronde d'août 2002* / dir. : X. Barral i Altet, C. Lauranson-Rosaz. Aniane. P. 137–146. [in French].

Trentin M. G. (2021). Medieval and Early Modern graffiti: multicultural and multimodal communication in Cyprus. *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*. Vol. 50. P. 277–304. URL: <https://doi.org/10.4000/cchyp.516>. [in English].

Vaschetti L. (1986). Graffiti su chiese romaniche dell'Astigiano. *Benaco '85. La cultura figurativa rupestre dalla protostoria ai nostri giorni: archeologia e storia di un mezzo espressivo tradizionale* : Atti del 1° convegno internazionale di arte rupestre, Torri del Benaco, 4–5 maggio 1985 / coord. F. Gaggia et al. Torino. P. 181–214. [in Italian].

Voloshchuk M. (2016). Zhyvotvoriashchyi Khrest Hospoda nashoho Isusa Khrysta v istorii serednovichnoho Halycha (na marhinesi studii Elzhbety Dombrovskoi ta Oleksandra Maiorova). *Halych: zbirnyk naukovykh prats* / ed. M. Voloschchuk. Ivano-Frankivsk : Lileya-NV. Vyp. 1. S. 35–67. [in Ukrainian].

Vuitsyk V. (1996). Hrafiti XII–XV st. tserkvy sviatoho Panteleimona v Halychi. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. Pratsi Komisiyi spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin. Lviv, 1996. T. CCXXXI. S. 189–194. S. 189–194. [in Ukrainian].

Williams B. (2017). Monsters, Masons, and Markers: An overview of the graffiti at All Saints Church, Leighton Buzzard. *Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture*. Vol. 6, № 1. P. 38–64. URL: <https://digital.kenyon.edu/perejournal/vol6/iss1/21>. [in English].

Wozniak T. (2016). Neuentdeckte Inschriften und Graffiti im ehemaligen St.-Marien-Kloster auf dem M̄nzenberg zu Quedlinburg. *Concilium medii aevi*. № 19. S. 101–128. [in German].

Wozniak T. (2018). Ritter, Reiter und Bewaffnete im Kontext mittelalterlicher Graffiti. *Historische Graffiti als Quellen. Methoden und Perspektiven eines jungen Forschungsbereichs* : Beiträge der Konferenz am Institut für Klassische Archäologie der LMU München, 20.–22. April 2017, München, 20.–22. April 2017 / Hrsg. P. Lohmann. Stuttgart. S. 111–142. [in German].

Wright J. (2017). Cultural anxieties and ritual protection in high-status early modern houses. *Hidden Charms* : Transactions of the Hidden Charms Conference 2016, Norwich, 2 April 2016 / ed. by J. Billingsley, J. Harte, B. Hoggard. Mytholmroyd. P. 71–81. [in English].

Yasin A. M. (2015). Prayers on Site: The Materiality of Devotional Graffiti and the Production of Early Christian Sacred Space. *Viewing Inscriptions in the Late Antique and Medieval Worlds* / ed. by A. Eastmond. Cambridge. P. 36–60. [in English].